

ערב פסח שחל בשבת

שיעור א

מחלוקת רבי מאיר וחכמים

הרב פתח במשנה במסכת פסחים (מט ע"א):

ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת,
דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: בזמנו. רבי אליעזר בר צדוק
אומר: תרומה – מלפני השבת, וחולין – בזמנו.

ביעור חמץ הוא המצווה של "תשביתו" ובדיקת חמץ היא התחלת ביעור. אבל
כשחל ערב פסח בשבת מצוות תשביתו מתחילה מדרבנן ביום י"ג. לכן בליל
י"ג בודקים את החמץ ומבערים אותו ביום – שיטת ר' מאיר.

לעומת זאת, חכמים אומרים "בזמנו", דהיינו, שביעור חמץ נעשה בזמנו
בשבת. ואפילו לדברי ר' יהודה המחייב ביעור חמץ בשריפה, כדיעבד אפשר
לבער אותו בכל צורה, וכמאמר הגמרא, שאם לא מצא עצים מבערים בכל

* שיעור זה והשיעור הבא נמסרו בבית כנסת מוריה לפני חג הפסח תשל"ד. בשיעור הראשון
באור לכ"ו אדר, זכיתי להיות נוכח, והשיעור מבוסס על רשומותי. הוא נדפס בשפה
האנגלית (תרגום מן היידיש) בספר נוראות הרב, חלק ארבעה עשר, שיעורים על ערב
פסח שחל להיות בשבת, מצה עשירה וספירת העומר, מאת מרן רבנו יוסף דוב הלוי
סולובייצ'יק וצלה"ה, הובא לדפוס על ידי ב' דוד שרייבר, מרץ 2001, עמ' 33-1. לשיעור
השני, שנמסר באור לד' ניסן, תשל"ד, נבצר ממני להגיע. שחזור שיעור זה, שהיה המשך
שיעור הראשון, מבוסס על רשימות השיעור של חברי לספסל הלימודים בישיבת רבנו
יצחק אלחנן, הרב יוסי אדלר שליט"א. נעזרתי גם בתרגום אנגלי משפת היידיש, שנדפס
בספר נוראות הרב, חלק שנים עשר, שיעורים על מצה שמורה, מצת מצוה ורמב"ם פ"ו
הלכות חמץ ומצה, דרשה על עשרת הדברות, מאת מרן רבנו יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק
וצלה"ה, הובא לדפוס על ידי ב' דוד שרייבר, מרץ 2000, עמ' 60-31.

1 דרכו של הרב וצ"ל היתה לא לומר שיש תקנה דרבנן בעלמא אלא בדרך כלל כל דבר
שהוא מדרבנן, כולל גזירות, תקנות, איסורים ואף מנהגים, יש לו "כתובת", דהיינו אפשר
לסוג אותו תחת איזה דין או מצווה מדאורייתא, ראה לעיל בפרק "לדרכו של הגרי"ד
סולובייצ'יק וצ"ל בלימוד התורה", עמ' 32 והע' 38.

ערב פסח שחל בשבת

דבר.² חכמים סוברים, איפוא, שמצוות תשבתו לא השתנתה, ועדיין מצוותה ביום י"ד.

לשיטת רבי מאיר שמבערים את החמץ ביום י"ג, מה יאכלו בשבת? התשובה נמצאת בגמרא בפסחים (יג ע"א):

דתניא: ארבעה עשר שחל להיות בשבת – מבערין את הכל מלפני השבת, ושורפין תרומות טמאות תלויות וטהורות, ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות, כדי לאכול עד ארבע שעות, דברי רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע.

הרי שנאמר בברייתא ש"משיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות". בדרך כלל, מיד כשמגיע זמן מצוות ביעור בערב פסח, מתחיל איסור אכילת חמץ. וכן הוא בתוספות, פסחים כח ע"ב, ד"ה ר' שמעון:

נראה דלרבי שמעון, נהי דאין עובר עליו בלאו דחמץ לפני זמנו, מודה הוא דאסור באכילה משש שעות ולמעלה מדאמרין בפ"ק (לעיל דף יד.) אין שורפין תרומה טהורה עם הטמאה, משמע הא לבדה שורפין בשש, ואי מותרת לאכול יאכלנה עד הלילה... מכלל דלרבי שמעון אסור באכילה אע"פ שאינו אסור בהנאה דהיינו אחר שש, ונראה דנפקא ליה מ"תשבתו" ומ"אך חלק" ומשמע תשבתו שלא כדרך הנאה דהיינו אכילה...

משמע שמצוות תשבתו כוללת לא רק את מצוות הביעור, אלא גם את איסור האכילה. הרב העיר שלפי רבי מאיר יש בערב פסח שחל בשבת דבר מעניין: מצוות תשבתו ביום י"ג היא מצוות עשה מדרבנן לבער את החמץ, אבל אינה כוללת איסור עשה של אכילת חמץ, ואפילו אם אכל חמץ אחרי הביעור, אינו עובר על עשה של תשבתו, כפי שעוברים בשנה רגילה (אדם האוכל חמץ אחרי חצות היום, עובר על איסור עשה של תשבתו). אבל בערב פסח שחל בשבת – מצוות תשבתו כוללת רק חיוב ביעור, אבל לא איסור אכילת חמץ.

מחלוקת בעל המאור והרמב"ן באיסור אכילת מצה ביום י"ד ניסן

למה חולק רבי מאיר על חכמים? רבנו זרחיה הלוי, בעל המאור (טו ע"ב

² נמצא שלפי ר' יהודה, ביטול וביעור בכל דבר הוא אמנם קיום המצווה, אבל שריפה היא הקיום בשלמות.

בדפי הרי"ף), כתב שרבי מאיר סובר כרבי יהודה שביעור חמץ הוא רק בשריפה, ובשבת אי אפשר לשרוף שהרי זה איסור מלאכה. אבל זה קצת קשה, כמו שצינינו לעיל שהרי זה רק לכתחילה, ובדיעבד ביעור חמץ הוא בכל דבר.³ כדי לתרץ זאת, הרב עיין ברמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ג ה"ג):

הל ארבעה עשר להיות בשבת, בודקין את החמץ בלילי ערב שבת שהוא ליל שלשה עשר, ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת, ומניחו במקום מוצנע, והשאר מבערו מלפני השבת. ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות, מבטלו וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו.

הרמב"ם פסק כחכמים, שביעור חמץ הוא בכל דבר (חמץ ומצה, פ"ג ה"א): "כיצד ביעור חמץ – שורפו או פורר וזורה לרוח או זורקו לים. ואם היה החמץ קשה ואין הים מחתכו במהרה, הרי זה מפררו ואחר כך זורקו לים...". ובכל זאת הוא פסק כרבי מאיר שמבערים הכל לפני השבת. אם אפשר לבער חמץ בכל דבר כשיטת החכמים החולקים על רבי יהודה, למה פסק הרמב"ם כרבי מאיר שצריכים לבער את הכל לפני שבת? משתמע מן הרמב"ם שאסור לבער חמץ בשבת, אפילו אם לא צריכים לשרוף אותו.

הרב הסביר שלפי דברי הרמב"ם יש איסור ביעור חמץ בשבת כעין שיטת רש"י בביעור קדשים ביום טוב (ביצה כז ע"ב). רש"י סבור שביעור תרומה טמאה אינו בשריפה דווקא, אלא בכל דבר, ועם זאת אסור לבער תרומה ביום טוב (שאילו היתה מצוותה דווקא בשריפה, הרי כבר אמרה המשנה בשבת שאסור לשרוף). וכיוון שיוצאים ידי חיוב ביעור על ידי נתינתה לכלבים, מדוע אסור לתתה לכלב? אלא כתב רש"י שם:

חלה שנטמאה – אינה ראויה לכהן היום, דהא באכילה אסורה לעולם. ובהסקה או לתתה לכלבו ביום טוב, אסור, דאין מבערין קדשים טמאים מן העולם ביום טוב, ואפילו על ידי אכילת בהמה, דקימא לן שאין שורפין קדשים ביום טוב. ולא תימא דוקא שריפה משום דהבערה שלא לצורך היא, דהא אין מדליקין בשמן

³ לא נראה לומר שבכל זאת מעדיף רבי מאיר לקיים את ה"לכתחילה" ולא את ה"בדיעבד", אלא נראה שרבי מאיר מעדיף את זמנו הרגיל (י"ד שחל בשבת) שאז יש קיום של תשבתו בזמנו, דהיינו ממש לפני איסור אכילת חמץ.

שרפה ביום טוב – הבערה לצורך היא, דהדלקת נר ביום טוב – לצורך אכילה היא ומותרת, אפילו הכי – בשמן שרפה לא, והוא שמן תרומה שנטמאת, דגזרת הכתוב היא שאין קדשים טמאים מתבערים ביום טוב, דרחמנא אחשבה להבערתן, דכתיב באש ישרף (ויקרא ז, יז), הלכך מלאכה היא.

ביעור קדשים אסור בשבת ויום טוב, אף אם אין חובה לבער דווקא באמצעות מלאכה האסורה בשבת. אולי אפשר לומר שהוא הדין לפי רבי מאיר שביעור חמץ בשבת (או יום טוב) נחשב על ידי התורה כמלאכה ולכן אסור.⁴

הרב חזר לדברי בעל המאור על אתר שהוסיף ואמר, שלא זו בלבד שיש ביום י"ג חיוב ביעור, אלא יש בו גם איסור אכילת חמץ.⁵ אם כן, מה יאכל ביום שבת גופא, שהרי חמץ אסור לאכול, ומצה גם כן אסורה באכילה? תירץ בעל המאור שמותר לאכול מצה עד שש שעות, דהיינו, זמן איסור אכילת מצה מתחיל רק בזמן איסור חמץ שבכל שנה. לכן מותר לאכול מצה עד שש שעות, ובעל המאור טען שזה מדויק מן הדמיון לארוסה בדברי הירושלמי – "כל האוכל מצה ערב פסח כאילו בעל ארוסתו בבית חמיו" – דמיון שיבואר להלן. אם כן, מדוע לפי בעל המאור מתחיל איסור אכילת חמץ ביום י"ג, והרי עדיין יש היתר לאכול מצה עד שש שעות ביום י"ד?

הרב הסביר, שלפי בעל המאור צריך לומר שאין הכוונה שביום שאסור לאכול חמץ אסור לאכול מצה. אלא שערב פסח אסור באכילת מצה. אם למשל,

4 הג"ר שלמה פישר שליט"א העיר שרש"י עצמו בפסחים ה ע"ב, ד"ה ש"מ, כתב שמותר לתת חמץ לכלב ביום טוב, וכבר כתב הנודע ביהודה, או"ח קמא, סי' טו, שיש לחלק בין שריפת קדשים לבין שריפת חמץ, ע"ש. ראה עוד שיעורי הרב הגאון רבי יוסף דב הלוי סולוביצ'יק זצ"ל על פסחים, ר"ה, יוה"כ ומגילה, מפי השמועה, נרשמו ע"י הרב צבי שכטר, ירושלים תשס"ב, עמ' לו. ראה עוד דברי הרב: "רחמנא אחשבה להבערתן", מסורה, ג (ניסן תש"ן), עמ' יב-יג. לעוד הסבר בדברי רבי מאיר מן הרב זצ"ל, עיין "בענין ערב פסח שחל בשבת", מסורה, ג (ניסן תש"ן), עמ' טז, עיין להלן הע' 12. אולם, בשיעורי הרב משנת תשל"ו, ברשומות של הרב אהרן כהן, עמ' 74-72, הרב חזר על הפירוש המופיע כאן בדברי הרמב"ם עם התייחסות לדברי רש"י בפסחים דף ה ע"ב, והצביע על העובדה שרש"י שם מפרש אליבא דרבי עקיבא ועל פי זה הציע פירוש אחר, ואכ"מ.

5 על פירוש זה חולק הרמב"ם בהל' חמץ ומצה (פ"ג, ה"ג) הנ"ל, וכן הרמב"ן במלחמות שם. לדבריהם, רק חיוב הביעור מתחיל לפני ערב פסח כשחל בשבת, אבל איסור אכילת חמץ אינו מתחיל עד שעה חמישית כמו בכל שנה, וכמו שהרב הסביר לעיל.

תיאסר אכילת חמץ בפורים, תהיה אז מצה מותרת באכילה. לכן, אף על פי שחמץ אסור ביום י"ג, מכיוון שאין הוא היום שבדרך כלל חמץ אסור בו – דהיינו ערב פסח – ולכן מותר לאכול מצה עד שש שעות ביום י"ד.

הרמב"ן חולק על דברי בעל המאור וסובר שאסור לאכול מצה כל יום י"ד. הרמב"ן נימק את דבריו באותה סיבה שהוזכרה על ידי בעל המאור! מצה ב"ד היא כ"ארוסה" (עיי' בלשונו של הרמב"ן, בדפי הרי"ף, טו ע"ב).

במה חולקים בעל המאור והרמב"ן?

הרב הסביר את המחלוקת ביניהם בניתוח הדין: "האוכל מצה בערב פסח כאילו בועל ארוסתו בבית חמיו" – יש שאלה יסודית: מהו הדמיון ביניהם?

מעשה הקידושין עצמו אינו מתיר את האשה לבעלה – הקידושין אוסרים אותה אכולי עלמא כהקדש, וכן אוסרים אותה על בעלה. הנישואין, דהיינו חופה, הם המתירים אותה לבעלה.⁶ הדמיון ביניהם הוא, שמצה אף היא צריכה מתיר כל שהוא. ומהו המתיר? מצוות "בערב תאכלו מצות". אם אדם יאכל מצה בליל ט"ו וכוונתו שלא לצאת ידי חובתו, לא זו בלבד שלא יצא ידי חובתו, אלא גם עבר על אכילת מצה בלי מתיר.⁷

מתי חל על המצה שם מצה? בזה נחלקו בעל המאור ורמב"ן. לדעת בעל המאור, האיסור לאכול מצה – דהיינו ממתי שיש שם מצה והיא נקראת "ארוסה" – חל מזמן שיש איסור חמץ (מדאורייתא בערב פסח), דהיינו משעה

6 כלשון הרמב"ם בהל' אישות פ"י, הל' א-ב: "הארוסה אסורה לבעלה מדברי סופרים כל זמן שהיא בבית אביה, והבא על ארוסתו בבית חמיו מכין אותו מכת מרדות, ואפילו אם קידשה בביאה אסור לו לבוא עליה ביאה שנייה בבית אביה עד שיביא אותה לתוך ביתו ויתיחד עמה ויפרישנה לו, וייתוד זה הוא הנקרא כניסה לחופה והוא הנקרא נישואין בכל מקום... כיון שנכנסה הארוסה לחופה הרי זו מותרת לו לבא עליה בכל עת שירצה והרי היא אשתו גמורה לכל דבר...".

7 הג"ר שלמה פישר שליט"א העיר שאין הקידושין אוסרים, אלא עדיין נשאר האיסור פנויה המקורי, וכמו שכתב רש"י בכתובות ז ע"ב, ד"ה ואסר לנו, ממילא אין שום השוואה לאיסור אכילת מצה שמתחדש בחלות איסור חמץ וכדהלן. אפשר להוסיף ולהקשות שלפי רש"י האיסור לבוא על פנויה הוא מדרבנן, ולפי הרמב"ם משמע שיש בו איסור עשה מדאורייתא הנמשך עד החופה, וכן הבאתי בשם הרב במאמרי, "עיון במצוות קידושין ונישואין", שמעתין, 149 (אייר-אב תשס"ב), עמ' 89-90, ולכן צ"ע בהשוואה זאת בין איסור אכילת מצה לבין איסור ארוסה. ונראה להסביר שעיקר כוונת הרב היתה שדרוש מתיר לאכילת מצה, אף על פי שאיסורי שניהם לא נוצרו באותו האופן.

ערב פסח שחל בשבת

שישית, הזמן שבו מתחיל איסור חמץ. עד זמן איסור אכילת חמץ, אין שם מצה, יש רק שם לחם, ואין הבדל אם זה חנוכה או ערב פסח לפני חצות, אם זה חמץ או אינו חמץ או מצה. רק בחלות האיסור חמץ, חל השם מצה.⁸ הרמב"ן סובר, שהמצה נקראת "ארוסה" כבר מן הבוקר, מפני שחייבים לבער את החמץ ביום י"ד. ידוע שבדקים ומבערים את החמץ ולא את המצה, אם כן, כבר בבוקר יש הבדל הלכתי בין חמץ לבין מצה, ולכן מתחיל איסור אכילת מצה בבקר של יום י"ד.⁹

לסיכום, לבעל המאור דרוש איסור חמץ כדי לאסור מצה, ואילו להרמב"ן די בערב פסח בהבדל הלכתי כל שהוא בין חמץ למצה, דהיינו, כשיש שם חמץ, יש איסור מצה.

הרב הוסיף והביא ראשונים הסוברים שצריכים להקדים שבע ברכות לפני אכילת מצה, דומה לכלה הצריכה שבע ברכות וחופה.¹⁰ הרב גם הביא את דברי ה"מעשה רב", שהעיד כי אצל הגר"א היו מכסים את הקערה עם המצות מברכת "אשר גאלנו" עד אחר שתיית כוס שני "ואחר כך מגלים פני הכלה לאחר שבע ברכות" וכו'.¹¹ מפני שמצה דומה לכלה. לדברי הגר"א, מברכים שבע ברכות עד אז. מצה צריכה מתיר, בדומה לנישואין ושבע ברכות, וזה שונה מדברי בעל המאור ורמב"ן שהמצווה של "בערב תאכלו מצות" היא המתיר.

מחלוקת הרמב"ם, הרי"ף ורש"י הלכה למעשה

הרמב"ם פסק כרבי מאיר. פסקו נוגד לפסקו של הרי"ף, שפסק כר' אליעזר

8 לא ברור לי אם השם מצה תלוי באיסור חמץ מדאורייתא, דהיינו מתחילת השעה השביעית או די באיסור חמץ מדרבנן, וזה כבר חל בתחילת השעה השישית. נראה שלפי בעל המאור, האיסור הוא רק במצה שאפשר לצאת ידי חובתו, ואם כן, נראה שזה רק כשיש שם מצה דאורייתא שחל עקב האיסור מצה מדאורייתא.

9 זכרוני שבזמן השיעור התעוררה השאלה למה לא חל האיסור לאכול מצה כבר מן הלילה, מזמן בדיקת חמץ – כשיש חובת בדיקה, יש שם מצה. כמדומני שהרב ענה שזה רק בערב פסח, ולכן מצה אינה אסורה מלילה שלפני כן, רק מעמוד השחר שהוא ביום ערב פסח, ראה עוד בנוראות הרב, חלק יד, עמ' 11, הע' 26, ועמ' 13, הע' 31.

10 עיין בדברי הראב"ה, מסכת פסחים, ריש סי' תקכה (= חלק ב, עמ' 153, וע"ש הע' 32).

11 מעשה רב: מנהגי הגר"א [מהד' ר"מ זולושנינסקי], ירושלים תשמ"ז, עמ' ריט; הנ"ל, ירושלים תש"ן, עמ' רכ.

ב"ר צדוק. הרב הסביר שהמחלוקת ביניהם סובבת סביב הפשט בברייתא בפסחים יג ע"א:

ארבעה עשר שחל להיות בשבת – מבערין את הכל מלפני השבת, ושורפין תרומות טמאות תלויות וטהורות, ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות, כדי לאכול עד ארבע שעות, דברי רבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע. אמרו לו: טהורות לא ישרפו, שמא ימצאו להן אוכלין. אמר להן: כבר בקשו ולא מצאו. אמרו לו: שמא חוץ לחומה לנו? – אמר להם: לדברייכם, אף תלויות לא ישרפו – שמא יבא אליהו ויטהרם. – אמרו לו: כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח. אמרו: לא זזו משם עד שקבעו הלכה כרבי אלעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום רבי יהושע.

הרי"ף סבר שר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא סבור רבי אליעזר בר צדוק שמבערים תרומה מלפני השבת, וחולין בזמנו בשבת. הרמב"ם הבין, שר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא סבור כרבי מאיר, ומבערים את הכל לפני השבת מלבד מה שהוא צריך לאכול עד אחר ארבע שעות. דעתו של הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה פ"ג ה"ג היא שביעור חמץ הוא בערב שבת. כדי שלא נחשוב שהרמב"ם פסק כרבי מאיר כעצה טובה מפני שיותר קל כך, אבל לאמתו של דבר ואלויבא דהילכתא יכולים לבער בכל דבר גם בשבת אם רוצים – דקדק הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה (פ"ג ה"ג): "ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות מבטלו וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו". רואים מזה שהרמב"ם סובר שמבערים דווקא ביום י"ג, וביעור חמץ בשבת אסור.

ועיין עוד בדברי הרמב"ם הלכות חמץ ומצה (פ"ב ה"ב):

ומה היא השבתה זו האמורה בתורה – היא שיבטל החמץ בלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל.

הרב הסביר ששיטת הרמב"ם היא שביטול חמץ הוא קיום תשביתו ולא רק כהגנה מאיסורי בל יראה ובל ימצא, ולכן אפשר לקיים תשביתו בשבת. לפי הרמב"ם, שפוסק כר' מאיר, אסור בערב פסח שחל בשבת לקחת סתם חמץ

ערב פסח שחל בשבת

שנשאר אחר זמן אכילתו ולזרוק אותו לבית הכסא, מפני שזהו מעשה ביעור ממש, האסור בשבת. לפיכך, אליבא דשיטת הרמב"ם, אם נשאר חמץ בערב פסח שחל בשבת, צריך לזרוק אותו לאשפה. זה נחשב לביטולו, ובוה יצא ידי חובתו.¹²

הרי"ף ועוד הרבה ראשונים פסקו כשיטה ר' אליעזר בר צדוק, שמבערים תרומה לפני שבת, וחולין מבערים בזמנו. רש"י שם הסביר שבתרומה קשה למצוא כהן שיאכל אותה, "ולהשהותה אי אפשר", שהרי אסור לבער בשבת, ולכן יש לבערה מלפני שבת. ואם כן, איך מותר להשאיר חולין? אך אליבא דר' אליעזר בר צדוק, אומר רש"י, איסור הביעור בשבת במקומו עומד, וכשיטת רבי מאיר (לפי הרמב"ם הנ"ל) אלא שבחולין יש לסמוך על הסבירות שיימצא מישהו שיאכל את החמץ, מפני שלכולם מותר לאכול חולין. אבל אם

¹² בשיעור היה ברור שהרב חשש לשיטת הרמב"ם כמו שפירשו לעיל, ופסק כדבריו. הרב הבהיר ואמר שלפי הרמב"ם, בחול המועד יצטרך להוציא את החמץ מן האשפה ולשרוף אותו. באותה השנה שחל ערב פסח בשבת, שאלתי את הגאון הרב ניסן אלפערט זצ"ל, אם עד חול המועד (ובחוץ לארץ, לאחר יום טוב שני של גלויות), יוציאו השלטונות את מכלי האשפה מעצמם ביום טוב שני כדי לפנות אותם, האם אפשר לסמוך על השלטונות לפנות ולשרוף או לבער את החמץ שבמכלים? הרב אלפערט זצ"ל השיב לי שאפשר לסמוך על זה. נוסף שהרב הוא דעת יחיד בכל זה, והפוסקים הציעו דרכים אחרות להיפטר מן החמץ בערב פסח שחל בשבת (ראה הר"צ כהן, ערב פסח שחל בשבת, תשנ"ד, עמ' קכג-קל). אמנם, כל שיטת הרב בדברי הרמב"ם, חמץ ומצה, פ"ג ה"ג, צריכה עיון. שהרי הרמב"ם כתב: "ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות, מבטלו וכופה עליו כלי...". הרי אחרי ארבע שעות החמץ עדיין מותר בהנאה ומותר להאכילו לכלב, ולמה הרמב"ם פסק "וכופה עליו כלי". רבנו מנוח על אתר העמיד את דברי הרמב"ם באוקימתא שאין לו בהמה לתת לה החמץ, שאילו היה לו, היה מותר לתת לה אחרי ארבע שעות, לפני זמן איסורו (וכן כתב המג"א, סי' תמו, סוף ס"ק ג, וכן הט"ז, או"ח, סי' תמד, ס"ק ו ובמשבצות שם), ולכאורה גם הרב היה צריך להודות לזה (וראה עוד בדברי המשנה ברורה, סי' תמד, ס"ק כא). הב"ח (או"ח, סי' תמו) עמד על דברי הרמב"ם האלו, והציע להגיה "אחר חמש שעות", וכדברי הטור שם. אלא שלפי זה קשה, איך אפשר לבטלו אחרי שעה חמישית, הרי החמץ אסור בהנאה, וכן הקשה המנחת יצחק (חלק ה, סי' לט, אות א), ובדוחק הציע שאולי הכוונה בדברי הרמב"ם אליבא דב"ח היא סוף שעה חמישית קודם שהתחיל זמן איסור הנאה. בכל מקרה, לא נראה שהרב למד כך בדברי הרמב"ם, ולכן צ"ע מה טיב האיסור לבער חמץ אחרי ארבע שעות לפי דבריו הנ"ל, בשעה שהחמץ עדיין מותר בהנאה. במסורה, ג (ניסן תש"ן), עמ' טז, מובא בשם הרב שלפי ר' מאיר ולפי פסקו של הרמב"ם יש איסור דרבנן מחודש של ביעור חמץ בשבת, דהיינו מבערים את הכל לפני שבת וגזרו איסור ביעור בשבת על כל החמץ שיש לו, ורק התירו לשייר ב' סעודות אדעתא לאוכלם. ממילא מה שנשתיר מן הסעודות אסור לו לבער בשבת, כי זה נכלל

לא ימצא מישהו לאוכלו, עדיין אסור לו לבער את החמץ, כדברי רבי מאיר. לפיכך, העצה היחידה שיש לו היא עצת הרמב"ם – מבטלו וכופה עליו כלי, ומבערו בחולו של מועד. זו היא שיטת רש"י, שלפיה ר' אליעזר בר צדוק מודה לר' מאיר, אך מחמיר לבער תרומה לפני השבת.

הרב הציע פירוש אחר: ביעור מותר בשבת, ובזה מודה רבי אליעזר בר צדוק לחכמים. אם כן, למה מבערים את התרומה לפני השבת? לשיטת הרמב"ם תרומה טמאה, ביעורה הוא דווקא בשריפה (הלכות תרומות פ"ב הי"ד; פי"א ה"א), שלא כדברי רש"י הנ"ל שמתיר להאכילה לכלבים. והרי אי אפשר לקיים את השריפה בשבת, לכן חייבים לבער בערב שבת. בגלל התרומה הטמאה תיקנו שכל ביעור התרומות יהיה בערב שבת, ואפילו ביעור תרומה טהורה. אבל, מעיקר הדין מתיר רבי אליעזר בר צדוק את הביעור בשבת, ובמיוחד ביעור חמץ. לפי זה, אם פוסקים כרבי אליעזר בר צדוק, מותר בימינו להשליך את החמץ לבית הכסא.

פסיקת הרב סולובייצ'יק בדיני ערב פסח שחל בשבת ומצה עשירה

הרב פסק למעשה שאין לבער בשבת, כגון לזרוק את החמץ לבית הכסא, אלא יש להניח את שיירי החמץ באשפה, ולבטל אותם בכוונה מרובה.¹³ הרב היה נוהג לומר "כל חמירא" בשתי הנוסחאות "לבטל ולהוי כהפקר" וכן "ולבטל ולהוי כעפרא דארעא".¹⁴

בקשר לאכילת מצה עשירה – דהיינו מצה שנילושה במי פירות או במי ביצים – בערב פסח לפני זמן איסור אכילת חמץ, אמר הרב שמכיוון שחז"ל אמרו

באיסור ביעור מדרבנן. דברי הרב מתאימים ללשונו של המחבר, סי' תמד, ס"ה: "אם נשאר חמץ אחר שאכלו מבטלו וכופה עליו כלי..."

13 בלשונו של הרב וצ"ל: a serious declaration. השווה לדבריו, "בענין ערב פסח שחל בשבת", מסורה, ג (ניסן תשנ"ב), עמ' טז.

14 "לבטל ולהוי כהפקר" על פי שיטת ר"י, פסחים ד ע"ב, תד"ה מדאורייתא; וכן בשם ר"ת תוס' הרא"ש, מהד' ר"א שושנה, ירושלים תשנ"ז, לדף ד ע"ב, ד"ה ומדאוריית' (עמ' מו); בראבי"ה, ח"ב, ריש סי' תיז (עמ' 25 ובהע' 21); רמב"ן, פסחים ד ע"ב, ד"ה לפיכך פירשו; ריטב"א, פסחים ו ע"ב, ד"ה אמר רב יהודה – ומקור לכולם, ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, מהד' רש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, סי' שלט (עמ' 212). "ולבטל ולהוי כעפרא דארעא" (בלי המלה "הפקר") על פי דברי רש"י פסחים ד ע"א, ד"ה חובת הדר, וכן דף ד ע"ב ד"ה בביטול בעלמא, וכן בדף ו ע"ב ד"ה הבודק; ספר האורה, מהד' ר"ש באבער, מהד' צילום, ירושלים תשכ"ו, עמ' 89. ראה עוד הגהת אשרי לפסחים, פ"א

ערב פסח שחל בשבת

"ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות" יש לאכול חמץ, וראוי לא ליכנס לבעיה של מצה עשירה, היות שבעניין מצה עשירה בתוך הפסח יש מחלוקת בין רש"י (פסחים לו ע"א, ד"ה אין לשין) לבין הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"ב) אם מצה עשירה עלולה להחמיץ אם כי לא תהיה חמץ גמור אלא נוקשה.

אליבא דראב"ד (שם), הסבור כשיטת רש"י שמצה עשירה היא חמץ נוקשה, יש לדון אם מצה זו אסורה רק ביום טוב גופא, או גם בערב פסח? (הבעיה כאן היא רק אחרי ארבע שעות, כגון אכילת סעודה שלישית, כי לפני כן אף אם היא חמץ מותר לאוכלה!). הרמ"א פוסק שאין אוכלים מצה עשירה לכתחילה הן בפסח והן בערב פסח, ורק חולים וזקנים מותרים לאכלה.¹⁵ הנודע ביהודה מתיר לכל לאכול מצה עשירה בערב פסח.¹⁶ בליטא נהגו לא לאכול מצה עשירה.

לפי הרמב"ם (הלכות חמץ מצה פ"ו ה"ה) יוצא אדם ידי חובת מצוות מצה בליל הסדר במצה שנילושה במי ביצים, מפני שלרמב"ם, מצה עשירה שאינו יוצא בה ידי חובתו היא שנילושה ביון, דבש, חלב ושמן – דהיינו ארבעה משקים אלו בלבד – ולכן אפשר לצאת ידי חובת מצת מצווה במצה שנילושה בביצים, ולקיים בה מצוות ב"ערב תאכלו מצות". לפי זה, אליבא דרמב"ם, אסור לאכול בערב פסח כל היום מצות שנילושו בביצים, אף על פי שמותר לאכלן כל ימי הפסח. לפי הרמב"ם, האוכל מצות שנילושו בביצים בערב פסח נכנס לגדר של אוכל מצה בערב פסח שהוא כאילו בועל ארוסתו בבית חמיו.

הרב הוסיף והבהיר שאף לדעת הסוברים שמותר לאכול בערב פסח מצה שנילושה בביצים, יש לקבוע סעודה על מצות אלו כדי שתיתשב סעודה. הפוסקים אומרים לברך המוציא אם יש כשיעור של ארבע ביצים, ולפי

¹⁵ ס"ט; ראב"ה, ח"ב, סי' תלא, ד"ה ובמרתף (עמ' 64-63, ובהע' 1). עיין עוד בדברי הרב, "שלך אי אתה רואה", מסורה, ג (ניסן תש"ן), עמ' ט-י.

¹⁵ לשון הרמ"א בשולחן ערוך, אורח חיים, סי' תמד ס"א: "ובמדינות אלו שאין נוהגין לאכול מצה עשירה, כדלקמן סימן תסב סעיף ד' בהגה, יקיים סעודה שלישית במיני פירות או בשר ודגים כדלעיל סימן רצא סעיף ו' בהגה". המנהג הוא על פי דבריו בסי' תסב, ס"ד: "מי ביצים ושאר משקים, כולם הוו בכלל מי פירות. הגה: ובמדינות אלו אין נוהגין ללוש במי פירות, ואפילו לקטוף המצות אין נוהגין רק לאחר אפיתן בעודן חמין, ואין לשנות אם לא בשעת הדחק לצרכי חולה או זקן הצריך לזה".

¹⁶ ראה דבריו בדין מצה עשירה בערב פסח בשו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, או"ח סימן

המדירות שעשו עבור הרב, קביעת סעודה כשיעור זה הוא שתיים וחצי מצות (מרובעות של מכונה).¹⁷

דברי אגדה לעניין ערב פסח שחל בשבת

הרב הסביר את שיטת הרמב"ם דלעיל שאין לבער חמץ בערב פסח שחל בשבת על פי מונחים של קבלה. בבריאה יש אור וחושך. באמת היתה הבריאה צריכה להיות כולה אור. אמנם, בעולם הזה בפועל יש גם חושך – "ויבדל א-לוהים בין האור ובין החושך" – החושך מסמל את הרע. בגלל חטאו של האדם, גזו הקב"ה את אחד מן המאורות הגדולים, והותיר לנו רק מאור גדול אחד. התהום והתווה עדיין נותרו בעולם, וכשאדם חוטא, ה' פותח את התהום, והוא בא ומחריב את העולם. חלק מן התהום והתווה – הרע – אכן רואים אנחנו היום בטבע – שיש לא רק אור, אלא גם חושך.

לעתיד לבוא יהיה רק אור. זה הפירוש של מזמור שיר ליום השבת – מזמור שיר לעתיד לבוא, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים – שיהיה רק טוב. איך מאבדים את הרע מן העולם? אפשר לבער את הרע באחת משתי הדרכים:

א "מלחמה לה' בעמלק מדור דור" – עמלק הוא סמל הרע, סמל התווה ובוהו, ולכן נאמר "ובערת הרע מקרבך" – יש לעקור את הרע, להסירו וללחום כנגדו.

ב תשובה – מן הרע יכול לצאת דבר טוב. לא צריך לכולות את האדם החוטא, אלא רק להחזיר אותו בתשובה, ולהשיב אותו לדרך טובה, דהיינו העלאה ותיקון הרע.

לשתי דרכים אלה לביעור הרע מקבילים שני מועדים:

א פסח מסמל את השבתת הרע לצמיתות. לקראת פסח יש ביעור חמץ, שריפת חמץ, שהם סמל לביעור הרע – בדומה למחיית עמלק. פסח הוא חג הגאולה – לכל אדם יש בנפשו "פרעה", וכל אחד צריך לגאול את עצמו מ"מצרים" זה.

כא, שתמה על הרמ"א אחרי שהוכיח שכל הדין של חמץ נוקשה של רש"י הוא רק בתוך הפסח ולא בערב פסח. ראה עוד שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תנינא, או"ת, סימן נו. עיין עוד הרב צבי שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' קעט-קפ.

17 רשום אצלי שלפי אביו של הרב (או ר' חיים, לא היה ברור לי בשם מי אמר את זאת), אין צורך בשיעור של ג' או ד' ביצים, אלא די בקביעות הסעודה בלבד.

ערב פסח שחל בשבת

ב שבת היא סמל התשובה. בעולם הבא ובאחרית הימים לא יהיה ביעור הרע אלא רק העלאת הרע. המדרש מספר שבשבת בראשית למד אדם הראשון את עניין התשובה. באותו יום הוא פתח ואמר "מזמור שיר ליום השבת" – ליום שכולו שבת וכולו טוב.

אפשר להטעים ולהתאים את הדברים לדברי הרמב"ם הנ"ל. כשחל ערב פסח, שבדרך כלל מבערים בו את הרע, ביום השבת, שאיפיונו הוא תיקון והעלאת הרע, אין מבערים את החמץ, שהרי שבת אינו יום של ביעור הרע אלא של תיקונו.